

Conny Kristel

De oorlog van anderen

Nederlanders en oorlogsgeweld
1914-1918

2016

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM | ANTWERPEN

Bloedjaren

Inleiding

In het najaar van 1914 werd hard gewerkt aan de dakbedekking van de toren van het Scheepvaarthuis aan de Prins Hendrikkade in Amsterdam. In 1913 was de bouw begonnen van het kantoor dat onderdak zou bieden aan zes Nederlandse rederijen. Deze hadden de handen ineengeslagen om de concurrentiepositie binnen de Nederlandse en Europese scheepvaart te verbeteren. Terwijl de loodgieters op het dak aan het werk waren, werd in België sinds 4 augustus verbeten gevochten tegen de binnengevallen Duitse troepen die ook onder burgers duizenden slachtoffers maakten. In de eerste twee oorlogsmaanden namen tienduizenden vanuit België de wijk naar Nederland. De vier loodgieters die aan het dak van het Scheepvaarthuis werkten, brachten hun ontsteltenis over het Duitse optreden in België op een bijzondere manier tot uitdrukking. Op 14 oktober 1914 griften ze de volgende inscriptie op een resterend stukje lood van 16 bij 14,5 centimeter dat ze onder de loodplaten van de toren aanbrachten:

Het bloedjaar – het jaar wat wij
hopen dat nooit meer komen zal
toen België verslagen is – en hun
toevlucht tot ons land nam waar
de stakkers liefderijk zijn ontvangen
dit is de wensch van de gezellen
die dit dak gedekt hebben.

Deze korte tekst is ondertekend door J.F. Monnik sr. – ‘of bijgenaamd Frits’, G. van Dijkhuizen sr., L.C. Jacobs en N. Tabak. Een kleine week daarvoor, op 8 oktober, was Antwerpen gevallen. In de dagen rondom de inname van de havenstad was de Belgische vluchtelingenstroom aangezwollen tot honderdduizenden. Op zoek naar een veilig heenkomen staken de vluchtelingen massaal de Nederlandse grens over. De loodgieters, die dicht bij het Centraal Station van Amsterdam werkten, zagen in die periode ongetwijfeld met eigen ogen de aankomst van grote groepen Belgen in Amsterdam, zoals afgebeeld op het omslag. Onder de indruk van het oorlogsleed spraken ze op hun herdenkingsplaatje van een ‘bloedjaar’.¹ Deze term werd in die dagen vaker gebezigd, onder andere in dagboeken. Zo noteerde de handelaar in meubels en behangpapier Jac van der Veken (1866-1944), die in Roosendaal woonde en werkte, op 31 december 1914: ‘En zoo hebben we den laatsten dag van 1914 bereikt: het jaar dat in de toekomst altijd genoemd zal worden “het bloedjaar”. Na jaren [...] ja, na eeuwen nog zal dit jaar in elke laag der volkeren besproken worden als een der verschrikkelijkste oorlogstijden, welke er ooit geweest zijn.’²

Het plaatje is een ontroerende boodschap uit het verleden die de loodgieters achterlieten voor latere generaties. Dit boek wil laten zien hoe Nederlandse tijdgenoten de Eerste Wereldoorlog en in het bijzonder het militair geweld begrepen, en welke betekenis ze eraan gaven. Het boek draait om hun perspectief, hun geestelijke horizon en hun gedachtewereld. Omdat Nederland militair gezien niet deelnam aan de oorlog, kon de Eerste Wereldoorlog in het Nederlandse collectieve bewustzijn en vrij naar Susan Sontag³ worden beschouwd als een oorlog van anderen. Zoals blijkt uit het gebaar van de loodgieters ging de oorlog echter bepaald niet aan Nederland voorbij. Door de geografische ligging, ingeklemd tussen de vijandelijke buurlanden Duitsland en het Verenigd Koninkrijk, was Nederland een belangrijke en niet minder kwetsbare factor in het conflict. Dit resulteerde in een grote

belangstelling voor en betrokkenheid bij de ontwikkelingen en gebeurtenissen in de oorlog.

Sedert de Tweede Wereldoorlog is de Grote Oorlog in het Nederlandse collectieve bewustzijn pas echt de oorlog van anderen geworden. In 1997 noemde de historicus Maarten Brands de Eerste Wereldoorlog ‘een blinde vlek in het historisch bewustzijn van Nederland’, met grote gevolgen later in de twintigste eeuw.⁴ Tot ongeveer de eeuwwisseling was de dominante interpretatie van de Nederlandse geschiedenis dat de neutraliteit het kleine en kwetsbare Nederland in enkele belangrijke opzichten tot een eiland in Europa had gemaakt. Het feit dat Nederland niet was geconfronteerd met oorlog en grootschalig geweld op eigen bodem, zou hebben geleid tot een mentaal en cultureel isolement. Dit vermeende eiland werd in die opvatting beschouwd als een tamelijk idyllisch stukje op de kaart van Europa. Het werd bevolkt door overwegend vredelievende inwoners die – even pragmatisch als idealistisch – niet veel waardering hadden voor militair vertoon en een afkeer van militair geweld. Integendeel, ze gingen tot het uiterste om vreedzame oplossingen te vinden voor welk probleem of conflict dan ook.⁵

In deze visie op de moderne Nederlandse geschiedenis werd Nederland pas met de Duitse inval in mei 1940 op abrupte wijze de twintigste eeuw in gesleurd. Brands verbond nogal verregaande conclusies aan het gebrekkige besef van de betekenis van de Eerste Wereldoorlog. Doordat Nederland ervaring miste met het ‘fenomeen wereldoorlog’, stelde hij, kon de Tweede Wereldoorlog een ‘overrompelend en niet voorbijgaand effect’ op het land hebben. Het gebrek aan ervaring zou in het algemeen hebben geleid tot een weinig realistisch perspectief op de geschiedenis van Europa in de twintigste eeuw.⁶ Het zijn stellige uitspraken over een belangrijk maar ook complex onderwerp: de sporen die de Eerste Wereldoorlog in Europa heeft nagelaten en de lessen die diverse naties eruit hebben getrokken. Aan de stelling van Brands lijkt de visie ten grondslag te liggen dat staten en samenlevingen slechts

hun veerkracht kunnen bewijzen door de beproeving van oorlog te doorstaan.

Inherent aan deze visie is bovendien dat zij teleologisch is. Zij kijkt immers terug naar de jaren van de Eerste Wereldoorlog en het interbellum vanuit de tweede helft van de twintigste eeuw, dat wil zeggen na de Tweede Wereldoorlog. Deze laatste oorlog heeft, zoals Brands terecht stelt, een vrijwel onontkoombare schaduw geworpen over de voorgaande decennia en het perspectief op de Nederlandse geschiedenis afgeknot. Daarbinnen wordt de Eerste Wereldoorlog irrelevant geacht voor Nederland, of in het licht van de Tweede Wereldoorlog afgedaan als een verwaarloosbare episode. Historici hebben dan ook lange tijd weinig aandacht besteed aan de betekenis van de Eerste Wereldoorlog voor Nederland. Inmiddels is het denken over de betekenis van deze oorlog voor Nederland echter ingrijpend veranderd. Vooral in het laatste decennium verschenen diverse studies over uiteenlopende aspecten van de geschiedenis van Nederland tijdens de jaren 1914-1918. Ook onder amateurhistorici en het algemeen publiek is de belangstelling voor deze in Nederland zo lang vergeten oorlog tegenwoordig duidelijk aanwezig.

Historiografie

Aanvankelijk richtten de nieuwe studies zich vooral op diplomatieke, politieke en economische aspecten van deze periode.⁷ Inmiddels verschenen twee overzichtswerken (van respectievelijk de Nieuw-Zeelandse historicus Maartje Abbenhuis en de literatuurwetenschapper Paul Moeyes) en langzaam maar zeker komen ook sociale en culturele aspecten van deze periode steeds meer in beeld.⁸ De literatuurwetenschapper Geert Buelens publiceerde twee bloemlezingen van gedichten uit de Eerste Wereldoorlog en *Europa Europa! Over de dichters van de Grote Oorlog* waarin hij het werk en de lotgevallen van een aantal van de grote dichters bespreekt. Buelens beperkt zich weliswaar niet tot Nederlandstalige dichters, maar zijn boeken verschenen wel in het

Nederlands. Daarnaast kwamen twee bloemlezingen beschikbaar waarin Nederlandse liedjes, gedichten, fragmenten uit egodocumenten en andersoortige teksten bijeen zijn gebracht.⁹

Dit boek richt zich op de beleving van de periode door tijdgenoten uit alle lagen van de bevolking. In de terugblik op de Eerste Wereldoorlog zijn kunstenaars, wetenschappers en intellectuelen van meet af aan een geliefd studieobject geweest, en ook het gangbare beeld in media en populaire cultuur is vooral door kunstenaars bepaald. Dit geldt ook voor een deel van de wetenschappelijke literatuur over Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Zo hebben de historicus en politicoloog Ismee Tames en de historicus Ewoud Kieft de standpunten en denkbeelden bestudeerd van een kleine intellectuele en elitaire groep Nederlanders. Daar zijn naast inhoudelijke ook heel praktische redenen voor, zoals het simpele gegeven dat kunstenaars en intellectuelen dikwijls schriftelijke sporen hebben nagelaten, veel meer dan andere groepen of lagen in de samenleving van het begin van de twintigste eeuw. De studies van Kieft en Tames zijn belangrijk voor dit boek omdat ze het mentale en culturele isolement van Nederland tijdens en na de Eerste Wereldoorlog relativeren. Ditzelfde aspect wordt ook duidelijk zichtbaar in het proefschrift van historicus Marjet Brolsma, waarin zij het humanitair idealisme onder Nederlandse intellectuelen in de periode 1914-1930 bespreekt.¹⁰

Tames analyseert in *Oorlog voor onze gedachten* het publieke debat dat in die periode voornamelijk door journalisten, politici, academici en kunstenaars werd gevoerd. De begrippen die het debat achtereenvolgens kenmerkten zijn: recht, vrede en ten slotte democratie. Ze concludeert dat Nederland net als de oorlogvoerende landen een culturele mobilisatie kende, zij het een *zelf*-mobilisatie. Hiermee wordt bedoeld de mobilisatie van de *hearts and minds* in samenlevingen, bedoeld om steun te verwerven dan wel te behouden voor de oorlogsinspanning.¹¹ Die *zelf*-mobilisatie onderscheidt Nederland van de oorlogvoerende landen omdat deze ontstond onder de bevolking en niet was gestimuleerd door

de staat. Een tweede verschil is dat de mobilisatie niet was gericht op steun voor de oorlog, maar om het geestelijk en economisch voortbestaan van Nederland veilig te stellen.¹²

Kieft laat in zijn proefschrift 'Tot oorlog bekeerd. Religieuze radicalisering in West-Europa 1870-1918' zien hoe de geestdrift voor de oorlog op allerlei plaatsen in Europa, inclusief Nederland, kunstenaars, wetenschappers en intellectuelen inspireerde. Europa's culturele elite, aldus Kieft, verwelkomde in de zomer van 1914 de oorlog waarvan zij een heilzaam effect verwachtte. Hun 'oorlogsmmythen' zouden zich vervolgens onder de massa's in Europa hebben verspreid.¹³

Bij alle aandacht voor culturele mobilisatie is het belangrijk niet te vergeten dat er tijdens de jaren 1914-1918 in Nederland ook een 'gewone', dat wil zeggen een militaire mobilisatie was, die bovendien voortduurde tot het einde van de oorlog. In totaal waren in de vier oorlogsjaren circa 500.000 Nederlandse mannen gedurende enige tijd onder de wapenen. Op basis van de Oorlogswet oefende het leger een vorm van militair gezag uit over drie kwart van alle Nederlandse gemeenten. Nederland, zo weten we dankzij de rijke en evenwichtige studie van Maartje Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918*, verkeerde niet in een stationaire en passieve toestand. Integendeel, op allerlei niveaus was men voortdurend actief bezig om de neutraliteit veilig te stellen, wat een hoge en voor Nederland ongekende mate van militarisering betekende.¹⁴ Bovendien verliep deze tijdelijke militarisering van de maatschappij tamelijk vanzelfsprekend en soepel. Ten slotte heeft de historicus Samuël Kruizinga in zijn studie naar het functioneren van de Nederlandse Overzee Trustmaatschappij laten zien dat Nederland ook op economisch terrein zijn verdediging tamelijk adequaat organiseerde, waardoor de economische structuur min of meer intact bleef.¹⁵

Oorlog en neutraliteit

In 1914 was het vierenveertig jaar geleden dat Nederland voor het laatst mobiliseerde, namelijk in 1870, drie dagen voor het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog. Dat was de laatste in Europa die men zich anno 1914 nog kon heugen, hij diende tijdens de Eerste Wereldoorlog dan ook als referentiepunt. De Boerenoorlog (1900-1902) lag in 1914 nog tamelijk vers in het geheugen. Deze speelde zich weliswaar buiten Europa af, maar de Boeren waren afstammelingen van Nederlandse kolonisten. De Boeren vochten voor onafhankelijkheid van twee kleine republieken binnen het grote Zuid-Afrika. Hun dappere strijd tegen de Britten kon in Nederland op veel steun en sympathie rekenen. Beide oorlogen resoneerden in 1914 nog in het denken van Nederlanders, zoals blijkt uit de verwijzingen in dagboeken en pers.

Nederland was zelf ook militair actief, niet in Europa maar in Nederlands-Indië. Met name in Atjeh (1873-1900), op Bali en Lombok (1906) en op Celebes (1910) traden Nederlandse strijdkrachten hard op tegen de plaatselijke bevolking en traditionele inheemse heersers. Men beschouwde dit optreden achteraf echter niet als expansiedrang of als oorlog, maar als interne maatregelen tegenover een opstandige bevolking ter bescherming van eigendommen. Nederland was een kleine mogendheid met een omvangrijk overzees imperium dat economisch van grote betekenis was. Het moest voor zichzelf zorgen, was afhankelijk van behoud van de status-quo, en hield zich daarom vast aan zijn neutraliteit.¹⁶

Nederlanders hadden er alle vertrouwen in dat de neutraliteit, die was gefundeerd op het volkenrecht, Nederland buiten een eventuele toekomstige oorlog zou houden en hun bovendien in de gelegenheid zou stellen min of meer normaal door te leven. Neutraliteit was essentieel voor voortgang van de overzeese handel en voor de handel binnen Europa. Het begrip 'neutraliteit' kreeg echter een betekenis die verder strekte dan een sleutel tot onafhankelijkheid en winstgevende handel. Het werd een be-

langrijk aspect van de Nederlandse identiteit, nauw verbonden met een nostalgische kijk op de nationale geschiedenis. Het werd meer en meer gezien als een nationale karaktertrek, ja als een nationale deugd. Nederland was een kleine natie met een groot verleden, die meer waarde hechtte aan handel, geldwezen, transport en industrie dan aan militaristische ambities. Met de internationale vredesconferenties die in 1899 en in 1907 in Den Haag plaatsvonden, versterkte Nederland zijn zelfdefinitie als een bijzonder land ver verheven boven machtspolitiek en militaire aspiraties.¹⁷

De oorlog van anderen

Dit boek wil antwoord geven op de vraag hoe Nederlanders, gewend aan de neutraliteit en niet bijzonder geïnteresseerd in militaire aangelegenheden, keken naar het militaire geweld waarmee de oorlog gepaard ging. Er zijn ten minste drie redenen om de aandacht op dit onderwerp te vestigen. Allereerst rijst in het licht van de schets van de Nederlandse niet-militaire mentaliteit de vraag hoe Nederlanders zich verhielden tot het extreme en massale geweld dat vier jaar lang door de wereld raasde. Wat deed dit met Nederlanders? Beschouwden ze het als een vreemde aberratie waar ze immuun voor waren, of vonden ze Nederlands deelname aan het conflict misschien toch denkbaar of wenselijk? In de tweede plaats is de uitoefening van militair geweld de essentie van oorlog zoals deze rondom de vorige eeuwwisseling doorgaans werd opgevat. Oorlog was per definitie georganiseerd geweld, uitgeoefend door strijdkrachten van een staat. De jaren 1914-1918 werden gekenmerkt door tal van innovaties op militair-technologisch terrein, waarbij uiteindelijk hele samenlevingen werden ingericht op een maximale collectieve oorlogsinspanning. Dit maakt het des te relevanter om zicht te krijgen op de manieren waarop men – burgers en militairen – zich in die jaren rekenschap probeerde te geven van wat er in de feitelijke oorlogvoering nu precies gebeurde en wat dat voor Nederland kon betekenen.

In de derde plaats had de introductie van allerlei nieuw wapentuig tot gevolg dat de oorlogvoering zich op steeds meer terreinen deed gelden. De oorlog speelde zich niet alleen af aan het front, ook burgers werden getroffen door het geweld. Tegelijkertijd leverde het thuisfront een substantiële bijdrage aan de oorlogvoering door onder andere de rekrutering van militairen, de productie van wapens en andere benodigdheden, en niet in de laatste plaats door propaganda. Naarmate de strijd langer duurde, werd geen middel meer geschuwd om de vijand op de knieën te dwingen. De steeds grotere reikwijdte van het conflict heeft geresulteerd in de kwalificatie ‘totale oorlog’. Historici verschillen echter van mening over de definitie, en over de vraag of het gerechtvaardigd is de Eerste Wereldoorlog als zodanig te kwalificeren. Vast lijkt te staan dat elementen, zoals de strijd op zee en vanuit de lucht, de fysieke en mentale mobilisatie van de burgerbevolking, maar ook het massale geweld tegen burgers in 1914 kenmerkend worden geacht voor een oorlog met het predicaat ‘totaal’.¹⁸

Het gedeeltelijk nieuwe karakter van de strijd roept ook vragen op over het strikte onderscheid dat lange tijd werd gemaakt tussen oorlogvoerende en neutrale landen. Deze tweedeling suggereert dat de bevolking van de oorlogvoerende landen actieve deelnemers waren die onder vuur lagen, en de bevolking van neutrale landen passieve toeschouwers die niets te vrezen hadden van de oorlog van anderen en onbekommerd hun leven konden voortzetten. De werkelijkheid was minder overzichtelijk. De oorlog speelde zich op heel specifieke plaatsen af en niet alleen op duidelijk afgebakend grondgebied van een van de betrokken staten. Burgers van de oorlogvoerende buurlanden het Verenigd Koninkrijk en Duitsland waren in veel opzichten eerder toeschouwer dan deelnemer. Bovendien waren ze voor informatie over de oorlog veelal aangewezen op althans gedeeltelijk dezelfde soort bronnen als de bevolking van het neutrale Nederland. En Nederlandse burgers waren misschien niet alleen maar altijd toeschouwer.